

РЕАГОВАЊЕ ДЕЦЕ И ОДРАСЛИХ НА ШКОЛСКО НАСИЉЕ

Дијана Плут*

Институт за психологију Филозофског факултета, Београд

Драган Попадић

Филозофски факултет, Београд

Апстракт. Циљ истраживања је да опише реаговање ученика и одраслих који раде у школи на насиље. Реакције на насиље, усмерено детету лично, разликујемо од реакција на насилне сцене којима дете присуствује као сведок. Анализирани подаци, прикупљени упитницима у оквиру програма за борбу против насиља, који је 2005. године покренуо УНИЦЕФ, обухватају одговоре 25.056 ученика и 4.793 одрасле особе из 71 школе у Србији. Резултати показују да ученици неконзистентно реагују на насиље, и да у свом репертоару имају и конструктивне и неконструктивне начине реаговања. Половина ученика је спремно да у случају угрожености тражи помоћ других, а раширена су и она реаговања (узвраћање агресијом или субмисивност) који поткрепљују даље насиље. Сваки десети ученик који је жртва насиља само трпи и прикрива насиље. У случају да су сведоци насиља, 11% ученика се доследно дистанцира од помагања. Ученици који су жртве насиља не осећају се напуштено од вршњака, 73% је изјавило да су им другови помагали. Мада сами одрасли високо оцењују своју спремност и способност реаговања на насиље, мере које они предузимају ученици не оцењују добро. У закључку је образложено којим све мерама је могуће зауставити саморепродукцију насилног понашања у школи и истакнута је потреба за програмима за превенцију школског насиља који би се базирали на укључивању целокупног школског колектива, а посебно ученика.

Кључне речи: школско насиље, реаговање на насиље, превентивне мере.

Уводна разматрања

Школско насиље је *групни* феномен, епизода која се одиграва унутар социјалне институције и међу члановима групе. Зато је оно у великој мери зависно од групног контекста у којем се насиље дешава, па и ширег социјалног контекста са његовим нормама и обичајима (Olweus, 1993; Salmivalli *et al.*, 1996; Craig & Pepler, 1997). Ова еколошка или системска или системско-развојна перспектива важна је за разумевање

* E-mail: dplut@eunet.yu

насиља али и за конципирање програма превенције и ефикасног реаговања на насиље.

Најчешће проучавани облици вршњачког насиља у школи су случајеви силецијства (енгл. *bullying*) које се најчешће дефинише као поновљени агресивни поступци где постоји дисбаланс моћи између насилника и жртве (Olweus, 1993).

Истраживачи су указали да је, с обзиром на однос према насиљу, унутар групе могуће разликовати бар четири групе ученика: једни су они који извештавају да су жртве, други су они који извештавају да су насилници, а сем њих постоји и група оних који су час жртве час насилници. Према до сада прикупљеним подацима, код нас (на основу критеријума да су бар за један облик насиља били поновљене жртве или актери) 21% ученика се могло класификовати у жртве, 4% у насилнике и 4% у жртве/насилнике (Popadić i Plut, 2007). Најбројнија је група неукључених. Баш због тога што, барем у ситуацији злостављања, жртва нема довољну физичку и социјалну моћ да би се супротставила, улога осталих чланова у групи који су привидно ван насилне интеракције добија на значају. Знатно моћнији у односу на жртву, насилник је знатно слабији у поређењу с вршњачком групом која би му се супротставила, а посебно слабији у односу на моћ којим располажу одрасли.

Једна од опција коју имају жртве суочене са насиљем јесте да се одмах обрате за помоћ некоме из околине, а у школи су то други ученици и запослени. Помоћ се може састојати у заустављању насиља, пружању помоћи и подршке жртви, кажњавању насилника (које обухвата све поступке који доводе до негативних последица по насилника – губљења социјалног статуса и подршке и слично). Ако жртва не тражи помоћ, непосредна околина можда неће ни видети насиље или ће га другачије интерпретирати. С друге стране, и без позивања у помоћ чланови групе могу покушати да зауставе насиље али, такође, могу и заузети позицију незаинтересованог посматрача, чак се и придружити насилнику.

Очигледно је да унутар групе неукључених постоје различите улоге. Кристина Салмавали у својим истраживањима у којима је настојала да насиље концептуализује као групни феномен (Salmivalli *et al.*, 1996; Salmivalli, 1999) разликовала је, сем жртве и насилника, још неколико учесничких улога: *асистенте* – оне који се спремно прикључују насилницима; *поткрепљиваче* – оне који својим понашањем фактички поткрепљују насилника; *аутсајдере* – оне који не реагују на насиље које виде, и *браниоце* – оне који стају у одбрану жртве. На основу скорова ученика на скалама самопроцене и процене других, ученици су расподељени у неку од ових група. На узрастима 6. и 8. разреда бранилаца

је било нешто мање од 20%, око једна четвртина ученика били су аут-сајдери, отприлике исто толико је било оних који су поткрепљивали насилнике, као и оних који су им се прикључивали. Сличну типологију наводе Олвеус и сарадници (Olweus *et al.*, 1999) који, сем насилника и жртава, разликују и *следбенике* (оне који се придружују насилнику), *подржаваоце* (пружају подршку али не узимају учешће), *пасивне подржаваоце* (свиђа им се али не показују отворену подршку), *неукључене посматраче*, *потенцијалне заштитнике* (не одобравају насиље али ништа не предузимају) и *заштитнике*.

Може се претпоставити да, у случајевима поновљеног насиља, жртва задржава свој положај слабијег баш зато што пропушта да тражи помоћ и реагује на начин који не зауставља већ поткрепљује насилника. Док помоћ вршњака, у принципу, може бити мање сигурна јер позвани у помоћ не морају заиста бити јачи од једног насилника или групе; помоћ одраслих, којима је и дужност да помогну, може изгледати сигурна заштита. Па ипак, изненађујуће мали број деце се у таквим ситуацијама обраћа одраслима за помоћ. У једној енглеској студији на основношколцима (Whitney & Smith, 1993) тек половина жртава је тражила заштиту одраслих у школи, а у једној италијанској студији (Genta *et al.*, 1996) тај проценат је још мањи – 30%. Међу грчким основношколцима (Houndoumadi & Pateraki, 2001) 25% жртава изјављује да никоме нису рекли да су били жртве. У једном истраживању на средњошколцима у В. Британији (Glover *et al.*, 2000) 37% средњошколаца је изјавило да се у случају да су изложени вршњачком насиљу обрате некоме, а 16% да ћуте и трпе.

Разлог пасивног понашања жртава може бити прихватање опажене групне норме да је тражење помоћи срамота јер дете само треба да се избори са проблемом, или је резултат њихове процене да од тражења такве помоћи неће имати користи, можда чак доживе и неку штету.

Колико је оправдано веровање да су други неспремни или неспособни да помогну? У студији у којој су сумирани резултати истраживања из више земаља (Batsche & Knoff, 1994) закључује се да је реаговање школског особља »најблаже речено разочаравајуће«. Скоро две трећине жртава саопштавало је да су им одрасли помагали никад или ретко. Наставници су били знатно спремнији да обрате пажњу на физичко насиље које је релативно ретко, а занемаривали су вербално и поготово релационо насиље (Gašić-Pavišić, 1998; Bauman & Del Rio, 2005). Све у свему, резултат је да наставници доследно опажају мање насиља него што то чине ученици (Holt & Keyes, 2004). И када приметите насиље и желе да проблем реше, неактивност им може изгледати право решење.

Стефенсон и Смит (Stephenson & Smith, 1989) налазе да 25% учитеља верују да је некада корисно игнорисати проблем.

Што се помоћи од стране вршњака тиче, на основу тога што велика већина ученика не одобрава насиље над другим учеником и њиховог генерално негативног става према насиљу и насилницима (Rigby & Slee, 1991; Menesini *et al.*, 1997), могло би се закључити да је подршка насилницима минимална а да је већинска спремност да се помогне. Већина студија, које се заснивају на самопроцени ученика, заиста говоре о претежној али не и изразитој спремности ученика да помогну. У британској студији (Whitney & Smith, 1993) на питање шта раде кад су сведоци вршњачког насиља, 54% основношколаца кажу да би покушали некако да га спрече, 27% да не раде ништа али мисле да би требало, 19% да не раде ништа јер их се то не тиче, а на питање да ли би се они прикључили нападачу, 16% каже да можда би. У једном истраживању на грчким основношколцима, спремност деце на помагање је била много мања: када су деца питана шта раде када су сведоци силецијства, 28% деце каже да се не придруже али да уживају посматрајући, 33.5% да су принуђени да се придруже а 25.2% да се често придруже силецији, 4.3% се труди да не буде увучено у злостављање. Само 4.5% ученика каже силецији да престане а 4.2% позове у помоћ одраслог (Pateraki & Houndoumadi, 2001: 173).

Илустративно је и једно обимно истраживање на основношколцима у Данској (Fekkes *et al.*, 2005) које је показало да је 53% злостављане деце тражило помоћ наставника а 67% од родитеља, док 25% није рекло ниједном одраслом. Извештавајући о покушајима наставника и вршњака да им помогну, 35% жртва насиља каже да наставници нису ни знали за злостављање. Тамо где су наставници знали, 12% ученика се пожалило да нико није покушао да им помогне. Тамо где су наставници покушали да помогну, 17% ученика каже да су ствари постале и лошије, 34% да су остале исте а 28% да су се поправиле. Што се тиче помоћи вршњака, они су били више упознати и потенцијално кориснији: 17% каже да други ученици нису знали, тамо где су знали 44% ученика остало је без помоћи, тамо где су помогли за њих 14% ствари су се погоршале, за 45% остале исте, а за 40.5% се побољшале.

Скоро сви подаци у овој области заснивају се на ученичким самопроценама датим у упитницима. Вредан покушај другачијег приступа потиче од групе канадских истраживачица које су испитивале ситуације школског насиља снимајући интеракцију деце од 1. до 6. разреда у природним условима, у учионици и у школском дворишту. У ситуацијама насиља вршњаци су били присутни и имали неку улогу у 85% слу-

чајева. Унутар школског дворишта вршњаци су интервенисали у 13% епизода у којима су били присутни; дупло чешће се дешавало да они само посматрају шта се дешава, или да се придруже напаснику. Школско особље је ређе било у прилици да уочи насиље, али је у таквим ситуацијама чешће помагало (Craig & Pepler, 1997). У учионици су вршњаци интервенисали у 14% епизода у којима су били свесни насиља, а наставници су интервенисали у 73% епизода у којима су приметили насиље (Atlas & Pepler, 1998). У студији спроведеној истом методологијом (Hawkins & Pepler, 2001) ученици су у школском дворишту интервенисали у 19% епизода, при чему је 57% интервенција било успешно, а неагресивне интервенције показале су се једнако успешним као и агресивне. У другој студији (O'Connell *et al.*, 1999) анализирани су ситуације насиља у којима је било присутно два или више вршњака. Истраживачи су нашли да су вршњаци провели 54% времена посматрајући а не реагујући на насиље, 21% придружујући се насилнику, а 25% времена настојећи да интервенишу.

Предмет и циљеви истраживања

Предмет истраживања. У овом раду бавимо се реакцијама деце и одраслих на вршњачко насиље у основним школама. Од школске деце прикупили смо податке о њиховим реакцијама када су лично изложена насиљу, о начину реаговања када су сведоци напада на некога од вршњака, о особама којима се обраћају за помоћ, о одзиву помагача и степену успешности њихових интервенција. Од одраслих особа запослених у школи прикупили смо мишљења о њиховој личној оспособљености да изађу на крај са проблемом школског насиља и о понашању ученика када су сведоци насиља.

Циљ. Подаци које смо прикупили послужиће за разумевање присуства школског насиља и за извођење импликација за могуће програме превенције насиља у школама.

Контекст истраживања. Подаци које презентујемо прикупљени су у оквиру интервентног програма *Моја школа – школа без насиља* која је 2005. године покренуо УНИЦЕФ. Једна од првих фаза у свакој од школа у којима се примењује програм је истраживање стања у школи у вези са насиљем. Сва деца старија од 10 година и све категорије запослених у школи одговарали су на питања у вези са насилним понашањем (како понашањем других тако и сопственим). Након ове фазе (која је имала поред информативне и сензитизирајућу функцију) следиле су различите активности превентивног и интервентног карактера. Неке од

ових активности ослањају се на резултате истраживања и потребе исказане преко њега.

Узорак. Приказани резултати добијени су на узорку 25.056 ученика од 5. до 8. разреда и 4.793 одраслих из 71 основне школе Србије. Школе су биране тако да покрију све регионе Србије. Узрасна и полна структура узорка деце приказана је у Табели 1. Узорак одраслих обухвата 3.453 наставника, 166 стручних сарадника, 166 особа запослених у школској администрацији, 970 особа из техничких служби школе и 38 радника који обезбеђују школе.

Табела 1: Узрасна и полна структура узорка ученика

Разред	Пол				Укупно	
	Мушки		Женски			
	N	%	N	%	N	%
5. разред	3.264	13	3.065	12	6.329	25
6. разред	3.247	13	3.003	12	6.250	25
7. разред	3.142	12	3.031	12	6.173	25
8. разред	3.142	12	3.162	13	6.304	25
Укупно ученика	12.795	51	12,261	49	25.056	100

Инструменти. Испитивање је спроведено путем анонимних упитника. Упитници за децу направљени су у две паралелне форме: за ученице и ученике. Највећи број питања тицао се облика насилног понашања и учесталости трпљења и вршења насиља у школском окружењу (подаци су приказани у Plut i Popadić, 2006; Popadić i Plut, 2007). Упитници за одрасле (наставници, стручни сарадници, административно и техничко особље) пратили су проблемски питања из упитника за децу.

Резултати истраживања

Реаговање жртава насиља

Ученицима старијих разреда поставили смо следеће питање: *Шта ти радиш када је други ученик или ученица насилан према теби?* Понуђено је девет различитих врста реакција, а ученици су могли да заокруже више одговора са списка. У Табели 2 приказане су реакције ученика који су на овом питању одговорили да су били жртве насилног понашања вршњака (њих 83%). Проценту приказују заступљеност појединих типова реаговања унутар те групе.

Понуђени начини реаговања могу се оценити као мање или више конструктивни, зависно од тога колико воде ка деескалацији сукоба.

Најконструктивнијим начинима реаговања сматрали смо обраћање за помоћ вршњацима и одраслима – такве реакције у свом репертоару имало је 24%, односно 31% деце. Конструктивним реаговањем може се сматрати и избегавање насилника (то је најчешће заокружена реакција коју је изабрало пет од шест ученика), као и одвраћање насилника разговором и шалама, мада и ове реакције, иако не провоцирају насилника на непосредно ново насилно понашање, представљају поткрепљење за њега и воде учвршћивању његовог статуса у групи. У неконструктивне реакције сврстали смо оне које, по нашем мишљењу, не прекидају круг насиља. Сваки четврти ученик спреман је да ћутке трпи понижење, а мали број и да се додворава насилнику. Узвраћање истом мером је релативно честа реакција која носи висок ризик да сама жртва почне да се понаша насилно, а у ситуацији изразитог дисбаланса моћи управо је то реакција коју насилник жели да испровоцира и да одговори још већим насиљем.

Табела 2: Реакције ученика на насилно понашање вршњака према њима (само жртве)

Понашање ученика	N	%
а. Тражим заштиту од одраслих, не враћам истом мером	6.248	31.2%
б. Тражим заштиту од вршњака, не враћам истом мером	4.758	23.9%
в. Издржавам напад и понижење, не тражим помоћ	4.872	24.6%
г. Враћам истом мером без помоћи других	9.712	48.9%
д. Враћам истом мером али уз помоћ својих другова	6.110	30.8%
ђ. Не враћам, трудим се да сакријем од других да сам нападнут	4.132	20.9%
е. Трудим се да разговором или шалама одвратим насилника од намере да ме нападне	8.454	42.7%
ж. Настојим да поклонима и услугама одобровољим насилника	1.556	7.9%
з. Избегавам такве ученике где год могу	16.609	83.3%

Напомена. У табели су дати валидни проценти; известен број ученика (од 3.3% до 3.4%, зависно од алтернативе) није заокружио ниједан понуђени одговор.

Комбинације одговора. Према инструкцији, деца су могла да наведу (заокруже) све начине реаговања које примењују у сусрету с насилником. У одговорима ученика појавило се 477 различитих комбинација издвојених реакција на насиље. Ученици се разликују и по броју заокружених реакција (15% ученика је заокружило само један одговор а 1% свих 9 или 8) и по врсти реакција које су заокруживали. Појавиле су се скоро све комбинације одговора, па и оне које могу изгледати неконзистентне. На пример, ученици и избегавају насилника и умиљавају му се, и речима се бране и враћају ударце и сл. Овакви одговори показују да

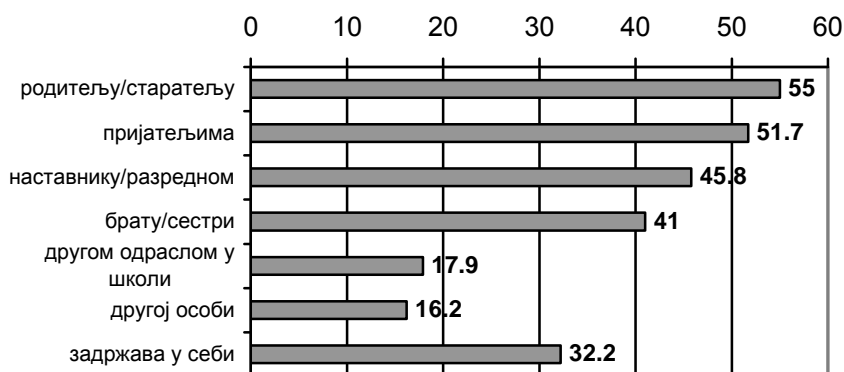
већина ученика нема јединствену стратегију реаговања на насиље, већ поступање прилагођава конкретној ситуацији, која, претпостављамо, зависи од односа моћи, степена познанства, статуса насилника, врсте и интензитета насиља, места и учесталости и многих других фактора.

Најчешће помињана стратегија састоји се у придржавању једноставног правила: »Склони се или узврати«. Склања се 83% ученика, а узвраћа 60% ученика (било сâм, било са другима).^{*} Само 12% ученика је у потпуној дефанзиви у односу на насилника (једина реакција коју помињу је *избегавање* или *пасивно трпљење и прикривање*). Готово половина ученика (41%) у свом репертоару (уз остале реакције) има *обраћање за помоћ другима* (одговори а и/или б), а ако у тражење помоћи укључимо и *узвраћање истом мером уз помоћ другова*, онда имамо 55% деце који, суочени са насиљем, траже помоћ других.

Коме се ученици обраћају за помоћ када су изложени насиљу?

Ученици су питани коме су се обратили за помоћ кад су били изложени вршњачком насиљу. Они који су на том питању одговорили да су били жртве насиља (59% ученика) дали су одговоре приказане на Графику 1.

График 1: Особе којима се ученици обраћају за помоћ (само жртве)

Већина ученика (90% оних који су се изјаснили да су били у улози жртве) тражи помоћ када су у невољи. Ученици се подједнако често обра-

^{*} Проценти које износимо нису видљиви у табели 2. Сабирањем процената из табеле 2 не можемо добити овај података зато што су ученици могли да заокруже више опција.

ћају за помоћ родитељима, пријатељима и наставницима, док се браћи и сестрама обраћају нешто ређе. Укратко, када су у невољи, ученици траже помоћ од свих који је могу пружити. Треба запазити да се отприлике половина ученика *не* обрати за помоћ наставнику, као ни родитељу.

Само 10% ученика као једини одговор заокружује *задржавам мuku у себи*. Овај исти одговор заокружује укупно 32% ученика, али у комбинацији с неким другим реакцијама – поручујући вероватно да им се дешавају обе ствари: некад траже помоћ а некад задржавају проблем у себи.

Коментаришући Табелу 2, изнели смо податак да се 55% деце обрати некоме за помоћ кад су нападнути, из чега би се могло закључити да су деца много мање упућена на друге у решавању својих проблема него што смо закључили анализирајући График 1. Једно могуће објашњење за разлике у одговорима може бити разлика у дирекцији коју дају различита питања. Када ученике питамо само за помоћ, одговарају о свим помагачима које имају и тада се види да тих помагача има доста. Када је фокус на томе шта они сами раде у ситуацији насиља, тражење помоћи се види као релативно ретка опција и деца више помињу разне друге реакције. У контексту свих мера које сами предузимају, склони су да минимизирају улогу помагача.

Табела 3: Реакције ученика на физичко и вербално малтретирање друге деце (само сведоци)

Понашање »сведока«	Физички напад на вршњака		Вербални напад на вршњака	
	N	%	N	%
а. Штити борбом	7.264	35.1	4.600	23.0
б. Штити речима	13.520	65.3	13.863	69.2
в. Позове друге ученике да помогну	10.940	53.0	8.221	41.3
г. Позове неког одраслог да помогне	9.992	48.5	7.591	38.3
д. Придружи се нападачима	1.103	5.4	1.158	5.8
ђ. Навија са стране	2.568	12.5	2.182	11.0
е. Не тиче га се	4.795	23.5	4.684	23.8
ж. Ништа не чини а зна да би требало	9.949	49.1	9.463	48.4

Напомена. У табели су дати валидни проценти. Процент недостајућих одговора креће се од 3% до 5.9%.

Реаговање деце на насиље усмерено ка другој деци (сведоци насиља). Помоћ самом себи је једно питање, а помоћ другу у невољи је друга страна тог истог питања. И у једном и у другом случају ради се о стратегијама реаговања на насиље. У тексту који следи приказаћемо како ученици реагују када су сведоци насиља над неким од вршњака из школе.

У Табели 3 приказане су реакције ученика који су били сведоци вршњачког насиља (16% ученика је рекло да никада није присуствовало физичком насиљу, а 14% вербалном насиљу). Одвојено смо посматрали реакције на физичко и на вербално насиље.

Нема великих разлика у начину реаговања на физичко и вербално насиље према другом ученику. Нешто мањи број ученика реагује физички (борбом) на вербално насиље и мањи број ученика у таквој ситуацији позива одрасле и вршњаке да помогну.

Ако заштитничким понашањем сматрамо одговоре а, б, в и г (физичка заштита, помоћ речима, позивање другова и одраслих у помоћ), према Табели 3 поједине заштитничке опције бира од 35% до 65% ученика – када је вршњак физички нападнут, и од 23% до 69% – када је вршњак вербално нападнут. Број избора варира зависно од врсте реакције и врсте напада на ученика. Подаци показују да су речи најчешћи метод одвраћања од насилног понашања, а друга опција по учесталости је позивање других ученика и одраслих да помогну.

Веома озбиљан налаз је да половина ученика бира и *одговор ништа не чиним мада знам да би требало*, а сваки четврти да их се *не тиче* невоља којој су изложени њихови вршњаци.

Један број ученика (5%) се *придружује* нападачима под изговором да је све то само забава. Потврду да у школама има таквих ученика нашли смо и у одговорима на једно друго питање из упитника, које се односило на спремност ученика да се и сами придруже насилној групи. Око 7% ученика изјавило је да се једном или два пута придружило насилној групи, а 1% је то урадило више пута.

Комбинације одговора. Комбинације одговора анализирани су само за реаговање на физичко насиље. Као сведоци насилног понашања, ученици реагују на бројне и међусобно различите начине. Пошто су деца могла да заокруже све облике понашања које примењују када виде да је неко физички нападнут, број комбинација одговора попео се на 297, а неке комбинације укључивале су потпуно различите врсте понашања (на пример: *бијем се да бих заштитио и не тиче ме се* и сл.). Такви одговори указују да ученици у свом репертоару имају разноврсне реакције, које бирају зависно од многобројних специфичности ситуације – између осталог, ко је жртва а ко насилник, о ком насиљу се ради и шта му је разлог итд.

Нешто мање од половине ученика (43%) бира само заштитничке опције (од а до г и ниједну од незаштитничких опција). Исти толики проценат ученика у свом одговору наводи бар једну заштитничку и једну незаштитничку опцију, док 13.3% наводе само незаштитничке опције.

Половина ученика (54%) изабрало је или алтернативу – *не тиче ме се* (е) или – *ништа не чиним, мада знам да би требало* (ж) или обе, тј. половина ученика признаје да често остаје пасивна у ситуацији када је неко други пред њима изложен насиљу. Ипак, међу овим ученицима само њих 11% је заокружило *само* једну или обе од ових алтернатива, не бирајући ни једну другу могућу реакцију.

Колико често су вршњаци спонтано покушавали да зауставе насиље – извештај деце која су била изложена насиљу. У претходним анализама описали смо извештаје самих ученика о томе како они реагују када је неко из њихове околине нападнут. Занимљив додаток за ову анализу су извештаји деце, која су била у ситуацији да су нападнута, о томе колико су вршњаци били спремни да им помогну (Табела 4).

Табела 4: Спонтана помоћ вршњака у ситуацији насиља (само жртве)

	Други ученици покушали да зауставе насиље?			Укупно
	готово никада	понекад	често	
N	3.533	5.727	3.673	12.933
%	27.3	44.3	28.4	100,0

У Табели 4 су одговори само оних ученика који су на овом питању одговорили да су били изложени насиљу (53% укупног узорка). У групи ученика који су били жртве, њих 73% кажу да су им вршњаци притекли у помоћ, 28% одговара да им вршњаци често помажу, а 44% да им повремено помажу. Могли бисмо констатовати да, из перспективе угрожених, спремност вршњака да помогну није тако мала. Ипак, не треба превидети податак да се 27% угрожених ученика осећа напуштено од вршњака. Такође је питање колико то исто осећање имају и ученици који су *понекад* добили помоћ од вршњака.

Колико се одрасли помагачи одазивају позивима за помоћ

У Табели 5 приказани су одговори ученика на питање колико је интервенција наставника помогла да реше свој проблем.

Оцене ученика о ефикасности наставничких интервенција нису нимало високе. На постављено питање које је гласило »Ако си се обратио неком од наставника, колико су успели да ти помогну?« – 57% ученика који су били изложени насиљу изјавило је да се и не обраћа наставницима за помоћ. Од преосталих, који су се обратили за помоћ, само половине (а то је 20% ученика који су претрпели насиље) наставници су

стварно успели да помогну, шестина наводи да је пружена помоћ била *без много успеха*, а посебно је забрињавајућа категорија одговора *ништа нису предузели да ми помогну* коју је дало 8% оних који су били угрожени и обратили су се за помоћ.

Табела 5: Мишљење ученика колико су наставници успели да им помогну (само жртве)

	Колико су наставници успели да помогну?				Укупно
	Нисам се обратио наставницима	Ништа нису предузели да ми помогну	Настојали да помогну без много успеха	Успели су да ми помогну	
N	9.756	1.310	2.627	3.406	17.099
%	57.1	7.7	15.4	19.9	100.0

Процене одраслих о понашању ученика сведока насиља

Наставници су питани која је, по њима, типична реакција ученика када уоче вршњачко насиље.

Табела 6: Мишљење одраслих о понашању ученика сведока насиља

	Како ученици ваше школе обично реагују кад су сведоци неке насилне сцене?				Укупно
	Приклањају се насилнику	Пасивно посматрају	Покушавају да помогну	Обраћају се одраслим за помоћ	
N	216	1.162	693	2.046	4.117
%	5.2	28.2	16.8	49.7	100.00

Трећина одраслих мисли да ученици нису спремни да помогну вршњацима, сматрајући да је њихова типична реакција или пасивно посматрање или чак и приклањање насилнику, што у оба случаја представља пасивну или активну подршку насиљу. Ако упоредимо њихове процене са одговорима деце, види се да одрасли потцењују и спремност ученика да сами помогну, а знатно прецењују спремност деце да позову у помоћ одрасле особе.

Процена одраслих колико су они лично оспособљени за решавање проблема у вези с насиљем ученика. Одрасли испитаници су на 10-степену скали процењивали колико су они лично оспособљени да препознају насилно понашање код својих ученика, као и колико адекватно реагују када се ученик насилно понаша: према њима лично, према другом ученику или уништава имовину. Испитаници су оцењивали и успе-

шност мера које предузимају. У Табели 7 дат је преглед самооцена које су дале четири групе одраслих испитаника.

Све категорије запослених високо су оцениле своје способности да изађу на крај са насилним понашањем ученика. Запослени веома високо оцењују своје способности да препознају насилно понашање, да исправно поступају када је неко од ученика нападнут и када је ученик насилан према њима лично. Најмање су задовољни резултатима мера које предузимају – просек оцена је 7.8 (скала за оцењивање је била од 1 до 10). Највише самопоуздања у вези са свим питањима имају школски полицајци, а најмање директор и административно особље.

Табела 7: Самооцена запослених о оспособљености за решавање проблема у вези са насиљем ученика

		Занимање				Укупан просек
		Наставници	Стручни сарадници	Директ. и секрет.	Школски полицајац	
Уме да препозна насилно понашање	Просек	8.7	8.6	8.2	9.2	8.6
	Минимум	1	3	3	6	
Зна шта да ради кад је насиље према њему	Просек	8.2	8.3	8.1	9.6	8.2
	Минимум	1	2	3	7	
Зна шта да ради кад је насиље према ученику	Просек	8.4	8.5	8.3	9.5	8.4
	Минимум	1	1	1	7	
Мере које предузима су успешне	Просек	7.8	7.6	7.4	8.5	7.8
	Минимум	1	3	1	3	

Иако, генерално, постоји високо поверење у сопствене способности да се у насилним ситуацијама најје адекватно решење, има одраслих чије је самопоуздање озбиљно пољуљано. У Табели 7 се види да има оних који су своје компетенције оценили оценом 1 – што значи да особа процењује да није нимало оспособљена да решава тај проблем. Број одраслих који су себи доделили минималне оцене (од 1 до 3) није велики: 1.6% је ниско оценило способност препознавања насиља; 4.5% не зна шта да ради када су лично изложени насиљу; 2.6% не зна шта да ради кад је ученик изложен насиљу и 5% ниско оцењује генералну успешност мера које предузима. Једино школски полицајци немају ниских самооцена. Они сматрају да су веома оспособљени за поступање у насилним ситуацијама.

Упитани да процене могућности школе да сопственим снагама утиче на смањење школског насиља, већина одраслих испитаника

(65%) верује у моћи које имају запослени у школи да смање насилно понашање ученика. Ипак, више од једне трећине мисли да се у школи може учинити мало (31%) или нимало (3%) да би се смањило насилно понашање ученика.

Дискусија резултата и завршна разматрања

Насиље у школама у нашој земљи, као и у већини других земаља, се у последњих 10 година све више повећава (Gašić-Pavišić, 2004a; Popadić i Plut, 2007). И поред утехе коју доносе упоредне анализе према којима је код нас нешто мање насиља него код других (Gašić-Pavišić, 1998; 2004a), према новијим подацима, наше школе су преплављене насилним интеракцијама, нарочито вербалним и релационим: сваки четврти ученик има проблем с насилним понашањем вршњака у школи, трећина се жали на насиље одраслих, а за сваког десетог можемо рећи да је у школи угрожен и од вршњака и од одраслих (Popadić i Plut, 2007). И две трећине просветних радника, које смо ми испитивали, оценили су да је проблем насиља данас већи него раније.

У овом раду бавили смо се реакцијама деце и одраслих на насилно понашање школске деце. Показало се да су реакције на насиље веома разноврсне. Више од половине ученика на насиље узвраћа истом мером, сами или уз помоћ другова. Такво реаговање носи у себи велики ризик даљег учвршћивања агресивног модела комуникације. Нешто мање од половине ученика покушава да у вербалном контакту са насилником смањи тензију и промени насилну интеракцију у ненасилну. Ове покушаје би одрасли требало што више да подрже и да помогну усвајање оних комуникационих стратегија уз помоћ којих се ескалирајуће насилне спирале умирују.

Нешто више од половине ученика спремно је да тражи помоћ одраслих или вршњака, што сматрамо конструктивним начином реаговања на насиље. Ипак половина ученика не тражи помоћ, а посебно је забрињавајуће што сваки десети ученик на насиље реагује једино избегавањем и трпљењем, не обраћајући се никоме за помоћ. То су деца која ћутке и кријући трпе насиље и њих сматрамо веома угроженом групом.

Један од разлога због којих ученици не траже помоћ је веровање да други не би хтели или могли да помогну. Када се упоређују реакције ученика када су изложени насиљу са самооценама ученика о томе како реагују као сведоци, потврђује се да међу ученицима има солидарности. Ученици, који су жртве насиља, углавном се не осећају напуштено од вршњака. Подаци се, ипак, могу посматрати и из мање умирујуће

перспективе: четвртини жртава насиља практично нико од њихових вршњака није покушао да помогне.

Подаци показују да ученици најчешће бирају речи, као метод одвраћања од насилног понашања. Половину испитаника који су навели да тако поступају треба у школи на све начине подржати јер речи, када се правилно користе, имају велику моћ да зауставе насиље и умире сукобе.

Веома значајан налаз је да је половина ученика спремна да *не* помогне угроженим вршњацима, мада је тек сваки десети доследан у таквом ставу. Генерално, утврђено је да у групним ситуацијама у којима треба пружити помоћ многи људи остају пасивни (поготово ако та група не реагује) због дифузије одговорности или због дилема које понашање би било примерено (Latane & Darley, 1968). Код већине ученика, који реагују као пасивни очевици, вероватно се не ради о недостатку мотивације и бриге, већ о незнању како би требало поступити и страху од могућих последица по себе. За ову групу деце требало би се борити, требало би их покренути и научити како да помогну.

Четвртина ученика одговорила је да их се не тиче невоља којој су изложени њихови вршњаци. Овакав став треба на сваки начин пољуљати. Ваља рећи да је то став који родитељи снажно подржавају желећи да заштите своје дете од ризичних ситуација.

Вршњаци су »прва борбена линија« у борби против насиља. Три четвртине угрожених ученика изјављује да су им вршњаци притекли у помоћ, скоро половина жртава је тражила помоћ вршњака, помагачи су склони да потраже помоћ осталих другова. Зато је јачање вршњачке солидарности једна од основних мера у борби против насиља.

Група од око 5% ученика чини насилно језгро школе. Било да наступају индивидуално или у групама, ови ученици се доследно опредељују за насилне форме комуницирања с вршњацима, а од поступака одраслих и опште атмосфере у школи зависи да ли ће њихов утицај на вршњачку групу бити велики или мали. Другим речима, у свакој школи постоје ученици који су склони насилном понашању (ма шта био узрок таквих склоности), од контекста, присутности и ставова одраслих према насиљу зависи колику штету ће таква група да направи.

Помоћ од одраслих тражи највише половина ученика, а већина њих остаје незадовољна исходом. Према оценама деце, одрасли нису много успешни у својим покушајима да им помогну. Сами одрасли много позитивније оцењују своје интервенције. И поред извесних несигурности, нарочито у вези са ефикасношћу мера које предузимају, одрасли углавном сматарају да су довољно компетентни за реаговање на насиље. Одговори деце то озбиљно доводе у питање.

На основу различитих података које смо прикупили у овом истраживању, можемо да закључимо да су просветни радници из наших школа у приличној мери испустили из руку контролу над насилним понашањем ученика. Иако су одрасли свакодневно заузети решавањем проблема у вези са насиљем, њихове стратегије углавном не доводе до смањења укупног броја насилних инцидената у школи као ни до осећања заштићености код деце која су угрожена. У школама из нашег узорка тренутно стање је такво да указује на већу улогу вршњака у решавању проблема с насиљем него одраслих.

Како је могуће да су одрасли толико неадекватни када је у питању реаговање на насиље? Могући разлог је што многи случајеви насиља прођу непримећени, чему знатно доприноси пасивност самих жртвава. Затим, показује се да одрасли многе форме насиља (посебно релационе) не сматрају озбиљним и не поклањају им пажњу, као и да игнорисање проблема понекад сматрају довољно добрим решењем. Импликације ових налаза за будуће програме помоћи су јасне: наставницима (бар неким) је потребна подршка, пре свега у препознавању различитих облика насиља, а потом и у јачању капацитета да помогну својим ученицима. Што се учесника у насиљу тиче, одсуство помоћи је додатна фрустрација жртвама и поткрепљење насилницима. »Жртве насилника већ верују да су 'жртве' својих вршњака (насилника). Ако они уз то поверују и да су жртве система због недостатка заштите и подршке од стране школског особља, онда ће се боље разумети зашто се ученици окрећу избегавању или узвраћању. Јасно је да школе морају промовисати идеју да ће одрасли подржати жртве и да ће особље омогућити да школа буде сигурно место за сву децу док су у школи« (Batsche & Knoff, 1994).

Иако су поређења истраживања из ове области крајње ризична због неподударања у методологији и узорцима, поређење са налазима изложеним у теоријском уводу указују да су наша деца спремнија и да се обрате за помоћ и да помажу него што показују резултати већине истраживања у другим земљама.

Насилно и пасивно реаговање на насиље су облици реаговања којима се подржава саморепродукција насилних понашања. Како је могуће прекинути ту саморепродукцију? Последњих неколико година направљен је значајан искорак у разумевању насиља тиме што је премештена пажња са личних карактеристика жртве и насилника и структуре њихове интеракције (Plut, 1995) на шири контекст у којем се насиље дешава и на понашање и улоге осталих чланова групе (Gašić-Pavišić, 2004б; Salmavalli et al., 1996; Salmavalli, 1999). У једном скорашњем прегледу, истиче се да је један од кључних налаза који следе из истра-

живања имплементације различитих програма тај да је силецијство »социјална интеракција, део вршњачке културе« и да су, баш зато што је ова социјална перспектива раширенија у Европи, и европски програми успешнији него у САД (Berger, 2007: 113). Искуства бројних програма за борбу против насиља показују да изоловане мере и труд усамљених појединаца нису довољни.

На насиље се одговара удруженим снагама, умрежавањем критично великог броја одговорних људи, системским мерама које су резултат консензуса свих укључених група и које се доследно и истрајно спроводе. Зато се, уз програме који настоје да повећају асертивност потенцијалне жртве или емпатичност насилника, и акције у којима главну улогу имају одрасли који треба да обезбеде бољи надзор и поштовање правила, све више развијају програми који ангажују целу школу па и ширу заједницу, и посебно настоје да искористе велики значај вршњака и њихове подршке (Gašić-Pavišić, 2004б; Cowie & Hutson, 2005; Stevens *et al.*, 2001). Овај приступ истиче важност целокупног школског окружења, оспоравање нормализације насиља. Укратко, борба против насиља подразумева изградњу ненасилног школског *etosa*.

Напомена. Чланак представља резултат рада на пројектима: »Психолошки проблеми у контексту друштвених промена«, број 149 018 (2006 – 2010) чију реализацију финансира Министарство науке Републике Србије и »Моја школа – школа без насиља« чију реализацију финансира UNICEF, канцеларија у Београду.

Korišćena literatura

- Atlas, R. & D.J. Pepler (1998): Observations of bullying in the classroom, *American Journal of Educational Research*, Vol. 92, 86-99.
- Bauman, S. & A. Del Rio (2005): Knowledge and beliefs about bullying in schools: comparing pre-service teachers in the United States and the United Kingdom, *School Psychology International*, Vol. 26, 428-442.
- Batsche, G.M. & H.M. Knoff (1994): Bullies and their victims: understanding a pervasive problem in the schools, *School Psychology Review*, Vol. 23, No. 2, 165-174.
- Berger, K.S. (2007): Update on bullying at school: science forgotten, *Developmental Review*, Vol. 27, 90-126.
- Cowie, H. & N. Hutson (2005): Peer support: a strategy to help bystanders challenge school bullying, *Pastoral Care*, 40-44.
- Craig, W. M. & D.J. Pepler (1997): Observations of bullying and victimization in the school yard, *Canadian Journal of School Psychology*, Vol. 13, 41-59.
- Fekkes, M., F.I. Pijpers & S.P. Verloove-Vanhorick (2005): Bullying: who does what, when and where? Involvement of children, teachers and parents in bullying behavior, *Health Education Research*, Vol. 20, 81-91.

- Gašić-Pavišić, S. (1998): Nasilje nad decom u školi: funkcija obrazovnih ustanova u prevenciji i zaštiti dece od nasilja; u M. Milosavljević (ur.): *Nasilje nad decom* (159-186). Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Gašić-Pavišić, S. (2004a): Nasilje u školi i mogućnosti prevencije; u S. Krnjajić (prir.): *Socijalno ponašanje učenika* (193-222). Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Gašić-Pavišić, S. (2004b): Mere i programi za prevenciju nasilja u školi, *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, br. 36 (168-188). Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Genta, M.L., E. Mensini, A. Fonzi, A. Costabile & P.K. Smith (1996): Bullies and victims in schools in central and southern Italy, *European Journal of Psychology of Education*, Vol. 11, 97-110.
- Glover, D., G. Gough, M. Johnson & N. Cartwright (2000): Bullying in 25 secondary schools: incidence, impact and intervention, *Educational Research*, Vol. 42, No. 2, 141-156.
- Hawkins, D.L. & D.J. Pepler (2001): Naturalistic observations of peer interventions in bullying, *Social Development*, Vol. 10, No. 4, 512-527.
- Holt, M. K. & M. A. Keyes (2004): Teachers' attitudes toward bullying; in D. L. Espelage & S. M. Swearer (eds.): *Bullying in american schools: a social-ecological perspective on prevention and intervention* (121-139). New Jersey: Erlbaum.
- Houndoumadi, A. & L. Pateraki (2001): Bullying and bullies in greek elementary schools: pupils' attitudes and teachers'/parents' awareness, *Educational Review*, No. 1, 19-26.
- Lane, D.A. (1989): Bullying in the junior school; in D.P. Tattum & D.A. Lane (eds.): *Bullying in schools*. Stoke-on-Trent: Trentham Books.
- Latane, B. & J. Darley (1968): Group inhibition of bystander intervention in emergencies, *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 10, 215-221.
- Menesini, E., M. Eslea, P.K. Smith, M.L. Genta, E. Giannetti, A. Fonzi & A. Costabile (1997): Cross-national comparison of children's attitudes toward bully/victim problems in school, *Aggressive Behavior*, Vol. 23, 245-258.
- O'Connell, P., D. Pepler & W. Craig (1999): Peer involvement in bullying: issues and challenges for intervention, *Journal of Adolescence*, Vol. 22, 437-452.
- Olweus, D. (1993): *Bullying at school: what we know and what we can do*. Oxford: Blackwell.
- Olweus, D., S. P. Limber & S. Mihalic (1999): *The bullying prevention program: blueprints for violence prevention*, Vol. 10. Boulder: Center for the Study and Prevention of Violence.
- Pateraki, L. & A. Houndoumadi (2001): Bullying among primary school children in Athens, Greece, *Educational Psychology*, Vol. 21, No. 2, 167-175.
- Plut, D. (1995): Bazične pretpostavke interventnih programa za nenasilno rešavanje problema; u T. Kovač-Cerović, R. Rosandić i D. Popadić (ur.): *Učionica dobre volje*, prvi deo (21-35). Beograd: MOST i Institut za psihologiju.
- Plut, D. i D. Popadić (2006): Nasilje u školama – uloga nastavnika; u B. Kuzmanović i Z. Krnjajić (ur.): *Empirijska istraživanja u psihologiji 2006 – Zbornik radova* (105-116). Beograd: Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta.
- Popadić, D. i D. Plut (2007): Nasilje u osnovnim školama u Srbiji: oblici i učestalost, *Psihologija*, Vol. 40, br. 2, 309-328.
- Rigby, K. & P.T. Slee (1991): Victims and bullies in school communities, *Journal of the Australian Society of Victimology*, Vol. 1, No. 2, 23-28.
- Salmivalli, C., K. Lagerspetz, K. Björkqvist, K. Österman & A. Kaukiainen (1996): Bullying as a group process: participant roles and their relations to social status within the group, *Aggressive Behavior*, Vol. 22, 1-15.
- Salmavalli, C. (1999): Participant role approach to school bullying: implications for interventions, *Journal of Adolescence*, Vol. 22, 453-459.
- Stephenson, P. & D. Smith (1989): Bullying in the junior school; in D. P. Tattum & D. A. Lane (eds.): *Bullying in schools* (45-57). Stoke-on-Trent: Trentham Books.
- Stevens, V., I. De Boirdeaudhuij & P. Van Oost (2001): Anti-bullying interventions at school: Aspects of programme adaptation and critical issues for further programme development, *Health Promotion International*, Vol. 16, 155-167.

- Swearer, S.M. & P.T. Cary (2003): Perceptions and attitudes toward bullying in middle school youth: a developmental examination across the bully/victim continuum; in M.J. Elias & J.E. Zins (eds.): *Bullying, peer harassment and victimization in the schools* (63-80). New York: Haworth Press.
- Whitney, I. & P.K. Smith (1993): A survey of the nature and the context of bullying in junior, middle and secondary schools, *Educational Research*, Vol. 35, 3-25.

Примљено 02. 10. 2007; прихваћено за штампу 29. 10. 2007.

Dijana Plut and Dragan Popadić

REACTION OF CHILDREN AND ADULTS TO VIOLENCE IN SCHOOL

Abstract

The aim of this research is to describe the reaction of pupils and adults who work in school to violence. Reactions to violence, aimed at the child personally, have to be differentiated from the reactions to the violent scenes that the child witnesses. The analysed data, collected in the questionnaires within the program of fighting violence which was started by UNICEF in 2005, comprise the answers of 25.056 pupils and 4.793 adults from 71 schools in Serbia. The results indicate that the pupils react to violence inconsistently and that in their repertoire they have both constructive and non-constructive ways of reacting. One half of the pupils are ready to seek help from others in case of being in danger, and widespread are also those reactions (answering by aggression or submissiveness) which substantiate further violence. Every tenth pupil who is a violence victim just tolerates and conceals violence. If they witness violence, 11% of the pupils consequently distance themselves from helping. The pupils who are violence victims do not feel abandoned by their peers, 73% of them said that their friends helped them. Although adults themselves estimate highly their own readiness and the ability to react to violence, the measures undertaken by them are not assessed well on the part of pupils. In the conclusion, there is the elaboration of all the measures which can be used to stop self-reproduction of violent behaviour in school and the emphasis on the need for the programs for prevention of school violence which would be based on the inclusion of the whole school collective, and especially pupils.

Key words: school violence, reaction to violence, preventive measures.

Диана Плут и Драган Попадич

РЕАГИРОВАНИЕ ДЕТЕЙ И ВЗРОСЛЫХ НА НАСИЛИЕ В ШКОЛЕ

Резюме

Цель исследования – описать реагирование учащихся и взрослых, работающих в школах, на насилие. Реакции на насилие, направленное собственно к ребенку, авторами различаются от реакций на сцены насилия, которые происходят в присутствии ребенка. Проанализированными данными, собранными на основании вопросников, конструированных в рамках программы борьбы против насилия, которая в 2005 году была выдвинута ЮНИСЕФ-ом, охвачены ответы 25.056 учащихся и 4.793 взрослых из 71 учебного заведения в Сербии. Резуль-

таты исследования показывают, что учащиеся неконсистентно реагируют на насилие, и что в их репертуаре имеются и конструктивные, и неконструктивные способы реагирования. Половина учащихся проявляет готовность в случае угрозы потребовать помощи от других, но широкое распространение имеют и те способы реагирования (ответ агрессией или сублимивность), которые лишь поддерживают дальнейшее пробегание к насилию. Каждый десятый учащийся, являющийся жертвой насилия, терпеливо переносит насилие и прикрывает его. В случаях, когда они становятся свидетелями насилия, 11% учащихся последовательно дистанцируется от оказания помощи жертвам насилия. Учащиеся, являющиеся жертвами насилия, не чувствуют себя брошенными от своих сверстников, 73% их заявляет, что им товарищи помогли. Несмотря на то, что взрослые сами высоко оценивают свою готовность и способность реагировать на насилие, меры, воспринимаемые ими, учащимися не оцениваются в качестве удовлетворительных. В заключении авторы рассматривают меры, которые возможно остановить саморепродукцию насильственного поведения и подчеркивают необходимость создания программ профилактики насилия в школе, базирующихся на включении всего школьного коллектива, а в первую очередь самих учащихся.

Ключевые слова: насилие в школе, реагирование на насилие, профилактические меры.